

IV. Om Aarhusstift og Stiftamtmandskab.

Aarhusstift grændser mod Østen til Kattegat; mod Norden til Mariagerfiord og Viborgstift; mod Vesten og Sønden til Riberstift, hvorfra det skilles ved Veilefiord. Det strækker sig i Længden femten Mile, men i Bredden otte til ni Mile.

Dette Stift er det beste og tillige det folkerigeste af alle fire Stifter i Jylland; ligeledes er Egnen overalt ogsaa den behageligste: thi baade er her en stor Deel Skove, hvori findes Vildt, saa og har Naturen forsynet dette Stift med seilbare dybe Floder, saasom Mariagerfiord, Horsensfiord, Randersfiord, Grenaaefiord, samt fiskerige Søer, dybe Aaer og Strømme. Af den Aarsag finder man flere Herregaarde, Grevskaber og Baronier oprettede i dette Stift, end i noget af de øvrige tre.

Aarhusbispedom er, næst det slesvigske og riberske Bispedom, det ældste i Jylland; thi det er stiftet ved Midten af det tiende Aarhundrede udi Kong Harald Blaatands Tid, men strax i Begyndelsen formedelst Kristendommens Forfølgelse havde nær gaaet til Grunde, hvorefter dette Stift blev i det ellefte Aarhundrede af Kong Svend Æstridsen sat i fuldkommen Stand igien. Man mener, at Aarhusstift har udgiort Aabosyssel og Lovsyssel, som har været to af de ni Sysseler, hvori Jylland fordem har været inddeelt udi.

Efter Souverainiteten er Aarhusstift efter Matrikelen inddeelt i otte Amter, hvilke indbefatte 30 Herreder i det Verdslige, men kun 29 Herreder i det Geistlige; dernæst 7 Købstæder i det Verdslige, men 8 Købstæder i det Geistlige. Amterne ere disse følgende med deres underliggende Herreder:

I. **Havreballegaardsamt**, hvorunder henhører: 1) Staden Aarhus, som er Stiftets Hovedstad; dernæst disse tre Herreder, nemlig: 2) Ningherred; 3) Hasleherred; og 4) Vesterlisbiergherred.

II. **Stiernholmsamt**, hvorunder henhører: 1) Den Søekiøbstæd Horsens; dernæst disse tre Herreder, nemlig: 2) Nimherred; 3) Hattingherred; og 4) Biergeherred. Disse tvende Amter ere annekterede under een Amtmand, som altid tillige er Stiftamtmand over Aarhusstift; og under Stiftamtmanden staae alle Kiøbstæderne i Stiftet, Den kongelige Amtstue for begge disse Amter holdes af Amtsforvalteren i Staden Aarhus; dog ligger Kalløeamt under samme Amtstue.

III. **Skanderborgamt**, hvorunder henhører: 1) Den Kiøbstæd Skanderborg; saa og disse fem Herreder, nemlig: 2) Hiemslevherred; 3) Tyrstingherred; 4) Voorherred; 5) Sabroherred; 6) Framlevherred; og 7) fem Kirkesogne af Giernherred, som ligger i Silkeborgamt.

IV. **Aakieramt**, hvorunder henhører ikkun et eeneste Herred, som er Hadsherred. Disse to Amter have een Amtmand fælles, og den kongelige Amtstue for begge Amterne holdes af Amtsforvalteren i Skanderborg.

V. **Kalløeamt**, hvorunder henhøre de to Søekiøbstæder: 1) Grenaae, og 2) Æbeltoft; dernæst disse fem Herreder, nemlig: 3) Sønderhaldherred; 4) Nørreherred; 5) Sønderherred; 6) Molsherred; 7) Østerlisbiergherred. Dette Amt har sin egen Amtmand; men de kongelige Skatter og Oppebørseler erlægges paa den kongelige Amtstue i Aarhus.

VI. **Dronningborgamt**, hvorunder henhører: 1) Den Søekiøbstæd Randers; dernæst disse otte Herreder, nemlig: 2) Sønderlyngherred; 3) Nørrehaldherred; 4) Gierlevherred; 5) Støvringherred; 6) Galtenherred; 7) Houlbiergherred; 8) Rougsædherred; og 9) Onsildherred. Dog er at merke, at Sønderlyngherred hører i det Geistlige under Viborgstift,

VII. **Silkeborgsamt** bestaaer af: 1) Hindsherred; 2) Vradsherred; 3) Lysgaardherred; og 4) Giernherred, hvoraf de ni Sogne høre til dette Amt, men de øvrige fem Sogne høre til Skanderborgamt, hvorom forhen er meldt. Under dette Amt henhører og de nye Kolonier paa Alheeden.

VIII. **Mariageramt**, hvorunder henhøre de to Søekiøbstæder: 1) Mariager, og 2) Hobroe. Denne Kiøbstæd hører vel til Aarhuusstift i det Verdslige, men dens Geistlighed hører under Biskoppen af Viborgstift. Dernæst det eeneste Herred, nemlig Gislumherred, som vel er matrikuleret til Aarhuusstift, men hører dog i det Geistlige under Viborgstift. Alle disse tre Amter have een Amtmand fælles, og den kongelige Amtstue for disse tre Amter holdes af Amtsforvalteren i Randers. Vi beskrive nu hvert Amt i Særdeleshed.

I. Havreballegaardsamt.

Havreballegaardsamt grændser mod Østen til det store Belt; mod Norden til Kalløeamt; mod Vesten til Skanderborgamt; og mod Søndnen til Aakieramt, Dette Amt er før Souverainitæten kaldet

Aarhusgaardslehn af den saa kaldede Kongensgaard i Aarhus, som havde været i de papistiske Tider de katholske Biskoppers Residenz; men ved Reformationen var med alt sekulariseret geistligt Gods hjemfaldet til Kronen.

Men det Navn Havreballegaardslehn har det siden faaet sidst i Kong Kristian den Fierdes Tid af den Sædegaard Havreballegaard, beliggende strax uden for Staden Aarhus, hvilken havde været brugt som en Ladegaard til nysommeldte Aarhusgaard, og havde ligeledes tilhørt de katholske Bisper i Aarhus før Reformationen. Bemeldte Havreballegaard kaldes nu Marsellisborg, og er Aar 1661 oprettet til et Baronie.

Udi dette Amt findes skønne Skove, skønne fiskerige ferske Søer, saasom Soelbergsøe, Brabandsøe eller Aabyesøe, som har sit Udløb ved en Aae igiennem Staden Aarhus ud i Havet, og igiennem Havnen ved Mindehoved; ligeledes ypperlige løbende Aae, saasom Morsletaae, Liisbiergaae etc., ved hvilke ere anlagte ypperlige Mølløværker, saasom: Aarhusmølle, Skaademølle, Allerupmølle, Ingeslevmølle etc.

Dette Amt bestaaer af tre Herreder, nemlig: 1) Ningherred, 2) Haslevherred, og 3) Vesterlisbiergherred. Stiftamtmanden i Aarhusstift er tillige Amtmand over Havreballegaardsamt.

Vi beskrive nu først Stiftets Hovedstad Aarhus, og derefter hvert af forbemeldte tre Herreder i Særdeleshed.

Den Stad Aarhus.

Aarhus er en ypperlig og velbyggt Søestad, og tillige Stiftets Hovedstad, hvor Stiftsbefalingsmanden og Biskoppen over Stiftet have deres Residnze. Den ligger hos det store Belt østen og omtrent midt i Jylland i en frugtbar og behagelig Egn, omringet med Skov paa begge Sider, imellem Havet og den saa kaldede Braband- eller Aabyesøe, hvoraf en Aae flyder tvert ud igiennem Byen, og gjør Skilsmisse imellem de to Herreder, nemlig Haslevherred og Ningherred, saa at den nordlige Deel af Staden ligger i Haslevherred og den søndre Deel i Ningherred. Denne folkerige Handelsstad ligger under den 56. Grad 13. Minut Latitud., og 26 Grader 3 Minuter Longitudinis.

Man formener, at denne Bye har i det tiende Aarhundrede været et Fiskerleie, og bestaaer af en Deel ringe Fiskerhytter, som da have staaet en halv Miil længere Nord ad hos Aaen ved den Landsbye Lisbierg; Men siden mod

Enden af det ellefte Aarhundrede er dens Huse flyttede længer ned til Strandkanten, formedelst dens Handel og Søefart. Den har formodentlig da allerede havt Kiøbstædsprivilegier, eftersom den Aar 1049 blev af den norske Kong Harald Haardraade i Krigen med den danske Kong Svend Æstridsen plyndret og afbrændt, som en stor Stad paa de Tider i Jylland. Med Vished veed man, at Kong Kristoffer af Bajern har givet Byen Privilegier Aar 1441, og siden ere de konfirmerede af de høilevlige danske Konger.

Nogle vil mene, at Byen har en Tid været befæstet, hvilket de slutte sig til, deels af de to Gaders Navne, nemlig Volden og Graven, deels og af nogle Rudera af en Skandse paa en høi Bakke uden for Mindeporten sønden for Byen; men alt dette er kun Gisninger. Staden ligger meget siidt, og er aaben; den har syv Porte, nemlig: Middelgadsport, Studsgaardsport, Munkeport, Vesterport, Mølleport, Brobergport og Mindeport.

Over den Aae, som flyder igiennem Byen ud i Havet, ere slagne to Broer, hvilke sammenføie Byen; disse to Broer kaldes Broergebroe og Mindebroe; de hvile paa Pæle, nedrammede i Aaen, som ere belagte med Planker, og deroven over ere de brolagte; Havnen vedligeholder Mindebroen, som af nye blev giort Aar 1748. Foruden disse to Broer ere endnu over selvsamme Aae to andre Broer ved Møllen, hvilke skal vedligeholdes af Møllens Eier.

Byen er i Henseende til det Verdslige inddeelt i tre Roder, nemlig første Rode, anden Rode og tredie Rode; til hver Rode hører visse Gader og Stræder. Her findes tre Torve. Men den nysforommedte Aae, som løber igiennem Byen ud i Havet, deler Byen naturligviis i to Parter; hvorudover Byen er i det Geistlige deelt i to Kirkesogne, som ere Domkirkesognet eller St. Klemenssogn, der ligger i Haslevherred, og vor Fruesogn, der ligger i Ningherred. Byens Gaarde og Huse ere anseelige bygte.

Bemeldte Dom- eller St. Klemenskirke er af Bygning meget gammel, og tillige meget stor, af gothisk Arkitektur; og er Grundvolden til den lagt Aar 1221, efterat Pave Cælestin den Tredie havde ved sit Afladsbrev Aar 1197 opmuntret Alle til at give Gaver til en nye Kirkes Opbyggelse af Steen, i Stedet for den forrige Trækirke, som stod paa Bierget ved Stranden, St. Klemen til Ære. Kirken er i alt 147 Alne lang, breed 37 Alen; Korsgangen er 76 1/2 Alen lang, og 15 1/4 Alen breed; Hvelvningen midt over Korsgangen og Koret er 35 Alne høi; Taarnets Muur op til Kanten er 66 Alne, men Spitsen fra

Muren op til det øverste er 42 Alne: i alt 108 Alne. Dette Taarn med sit store Spiir skal fordem have været over 300 Alne høit, og kunde sees mange Mile ude i Søen; men dette Spiir afbrændte ved Lynild Aar 1642, og er ei derefter opsat igien. Indvendig er Kirken prydet med et anseeligt og kostbart Orgelværk af 42 Stemmer. Man seer her ogsaa mange smukke Epitaphier, baade i Kirken selv og dens Liigkapeller. Især er at agte og værd at betragte i Liigkapellet under Taarnet det overmaade prægtige Monument over Baron Marselis, hvilket er af hvidt og sort Marmor, forfærdiget af den berømte Italiener Quilino.

Til Domkirken har i fordem Tid ligget den Øe Thunø i Kong Valdemar den Andens Tid. Denne store Domkirke stod et heelt Aar i Pavens Interdikt og Band, og var forbuden at oplukkes, fordi Bispen og de Geistlige i Aarhus vare indviklede i de Stridigheder imellem Erkebisp Jakob Ærlandsen og Kong Kristoffer den Første.

Udi denne Domkirke, som er Stiftets Kathedralkirke, forrettes af Biskoppen i Aarhusstift alle Præstevielser for de Præster, som høre til dette Stift. Ved Domkirken var fordem i de katholske Tider et Collegium Canonicorum, bestaaende af tre Prælater, foruden et vist Antal Kaniker, af hvilke enhver havde sit Præbende og sit Kapel, og de havde igien under sig Vikarier, som hver havde sit Vikaridom og sit Alter at opvarte.

Denne Kirke blev formedelst sin Ælde og store Brøstfældighed sat i fuldkommen Stand ved en Kollekt over hele Riget, som Kong Kristian den Syvende allernaadigst bevilgede at indsamles dertil Aar 1770. Endnu er at merke, at Aar 1548 blev den af Ælde og Brøstfældighed nedfaldne St. Olai kirkes tilhørende Meenighed lagt til Domkirken, saa at denne Kirke havde i 84 Aar to Sognepræster, indtil Aar 1632, da Kong Kristian den Fierde befalede, at Kirken skulde ikkun have een Sognepræst, som tillige er Stiftsprovst, efter kongelig Ordre af Aar. 1715, saa og to Kapellaner; af disse er den øverste Kapellan, tillige Sognepræst til Veilbyesogn paa Landet. Stiftsprovstens Residenz er en stor grundmuret Gaard, foræret dertil Aar 1748 af Dr. Friderik Nannestad, da værende Stiftsprovst og Sognepræst, men siden Biskop i Kristiania.

Den anden Sognekirke er vor Fruekirke, beliggende paa Nimherreds Grund. Denne Kirke skal være bygt 1280. Den er udvendig 70 Alne lang, indvendig er den 28 Alne breed til Korsgangen, men i Koret 13 1/2 Alen breed; Høiden til Hvelvingen er 18 1/2 Alen i den brede Gang, men 14 1/2 Alen i de smalle

Gange. Denne Kirke har et smukt Taarn og et høit Spiir, i alt 89 Alne høit; thi Taarnmuren er 41 Alne, Rundingen er 16 Alne, og Spiret 32 Alne. Indvendig har den adskillige Epitaphier. Denne Kirke har i de katholske Tider været en Klosterkirke til da værende Sortebrødres eller Dominikanernes Kloster; men efter Reformationen blev samme Kloster gjort til et Hospital, og dets Klosterkirke af Kong Kristian den Tredie skienket Byen til en Sognekirke. Sognepræsten til vor Fruekirke er altid tillige Provst over Hasle- og Ningherreder.

Foruden disse to Kirker har der i fordom Tid været en Trækirke, kaldet St. Olaikirke efter den myrdede Kong Oluf af Norge; samme var Aar 1102 bygt paa Bierget ved Stranden, da Byen var forflyttet fra Lisbjerg her ned til Strandkanten, men af Ælde og Brøstfældighed nedfaldt Aar 1548, og dens Meenighed derpaa henlagt til Domkirken, hvorom forhen er meldt. Udi denne St. Olaikirke laae begravet den kongelige danske Prinds, kaldet den hellige Nikolaus i Aarhus, en Søn af Kong Knud den Femte; han blev efter sin Død i Aaret 1180 for sit meget strænge og andægtige Levnets Skyld kanoniseret af Paven. Til hans Admindelse blev et Trækors eller Krucifix opreist ved hans Grav. Og eftersom det Rygte blev Tid efter anden mere og mere udbredt, at der skede store Mirakler ved den hellige Nikolaus's Grav, saa blev et stærkt Tilløb af Folk, og mangfoldige Pillegrimsfarter forefaldt efter de Tidens Overtroe aarlig herhid; hvorudover der blev ved bemeldte Trækors sat et Skriin, hvorudi de andægtige Pillegrime nedlagde deres Gaver og Offer. Men da den nye Domkirke var færdig, blev den hellige Nikolaus's Liig taget af Trækirken, og med stor Procession ført hen og nedsat i Domkirken. St. Olai Trækirke stod til Aar 1548, da den af Ælde og Brøstfældighed nedfaldt. Imidlertid blev hos det forommeldte Trækors oprettet en Prædikestoel, hvoraf der blev holdt Liigprædiken under aaben Himmel indtil Aar 1639, da der blev bygt et Kapel af 14 Fag Bindingsværk, hvilket blev allene brugt til Liigprædikeneres Holdelse.

Samme Kapel forfaldt af Ælde, og blev, nedbrudt Aar 1748; og efter den Tid ere Liigprædikener holdne i Domkirken. I Stedet for forommeldte Trækors, som tilsidst af Ælde faldt om Aar 1755, er bekostet et nyt Postement af Muur, hvori er indfattet et af Blye forgyldt Krucifix, med en dansk Inskription derom udhuggen i Steen.

Før Reformationen vare adskillige Kloostere i Aarhus, nemlig: 1) Vor Fruemkloster paa Brobjerg, var et Munkekloster Aar 1400;

2) Sortebrødrekloster, var et Munkekloster af Dominikaner- eller Prædikebrødreordenen, stiftet i det trettende Aarhundrede; dette Klosters Bygning blev efter Reformationen og Munkenes Udvandring af Riget gjort af Kong Kristian den Tredie Aar 1542 til et Hospital, men Klosterkirken blev af Kongen skienket Byen til at være en Sognekirke, og er den nu værende vor Fruekirke;

3) St. Nikolaikloster for Chartusianer, eller Charteusermunke, hvilket Kloster blev forvandlet til en latinsk Skole;

4) St. Jørgens kloster, til syge og spedalske Menneskers Pleie, laae uden for Byen, og har havt sin egen Kirke og Kirkegaard;

5) Den Helligaands Huus, til Fattiges Pleie; og

6) Kronens Hospital, St. Kathrinæ i Aars, kaldet St. Karensgaard; til samme St. Karens hospital var af Kong Kristian den Anden henlagt Aar 1515 Vibykirke, saa og Almissekorn af Bønder i syv Herreder, hver Bonde tre Skiepper, som da kaldtes Spetalhavre eller Plougekorn. Af alle disse Stiftelser og Indkomster blev efter Reformationen. Aar 1542 af Kong Kristian den Tredie oprettet det nu værende Hospital, hvortil blev lagt Helliggeisthusene i Randers og Horsens, og Grenaa hospitalsgods Aar 1562, hvortil siden i følgende Tid er kommet flere Donationer. Dette Hospitalsgods almindelige Fundatz er udgivet af Kong Friderik den Tredie Aar 1651.

Dette med Donationer vel forsynede Hospital er bygt af Grundmuur, bestaaende af tre Fløie, sammenbygte med vor Fruekirke; dets Lemmer ere 50. Bøndergodset af Hartkorn er 319 Tdr. 2 Fkr. 2 Alb., samt sex Kongetiender af Rug og Byg; dernæst Qvægtiender af tretten Sogne, foruden Renten af Kapitaler. Hospitalet har en Forstander, og Kapellanen ved vor Fruekirke er tillige Hospitalspræst.

Her er en latinsk Skole, anlagt efter Reformationen Aar 1545 af Kong Kristian den Tredie i det gamle St. Nikolaiklosters Bygning; og blev da af Kongen lagt en Deel Landgods til Rektors Embede, samt et Vikarie til Hørernes Ophold. Aar 1618 beskikkede Kong Kristian den Fierde en Konrektor, og lagde Aabyeprebende og mere Gods til hans Embede. Denne latinske Skole har en Rektor og Konrektor, og fire Hørere; den er forsynet med gode Beneficia og private Donationer. Den gamle Skolebygning blev for Ældes Skyld nedbrudt, og i dens Sted en nye Skolebygning opført Aar 1763 af Grundmuur, lang 72 Alne, og breed 16 Alne, hvortil Indgangen er midt paa, med en Qvist til Skolebibliotheket. Over Døren læses en Inskription, at den er nye opbyggt Aar 1763 i Biskop

Peder Hygoms Tid, og indviet af da værende Rektor, Professor Jens Worm. Næst ved Skolen er Rektors Residenz, af nye opbyggt Aar 1746 paa Domkirkens Bekostning.

Raadhuset er en anseelig grundmuret Bygning, to Etager høi, sat i ypperlig Stand Aar 1748. Udi den nederste Etage er Byetinget og Korps de Guarden, men i den anden Etage er den store Forsamlingssal. Magistratens eller Raadstuesalen, Arkivet, de sex Mænds Sal, det Fattigevæsens Inspekturers Sal. Raadstueretten holdes hver Mandag, og Byetinget om Torsdagen. Stadens Magistrat er to Borgemestere og tre Raadmænd, en Byefoged, en Bye- og Raadstueskriver. Magistratens Domme have Landstingsret, og indstævnes lige til Høiesteret i Kiøbenhavn. Borgerskabet er indeelt i to Kompagnier med deres Officerer.

Blant private Bygninger er for Antiquitærens Skyld at agte den saa kaldede Bisgaard eller Bispegaard, som er en stor grundmuret Bygning, tre Etager høi, og bruges nu til det kongelige Kornmagazin. Denne Gaard har i fordum Tid været de katholske Bispers Residenz, hvilken efter Reformationen med alt sekularisered geistligt Gods faldt til Kongen og Kronen. Bemeldte Gaard kaldes i gamle Brevskaber Kongensgaard i Aarhus, eller Aarhusgaard, men er siden af Kongen solgt til Patikulieres Eiendom. Nok et andet stort grundmuret Kornmagazin, kaldet Trodskatholm, ligger lige for Mindebroen.

Vel har Byen havt i forrige Tider en betydelig udenlandsk Handel og Negotie paa Spanien, Lissabon, Frankerige, Engeland og Holland; dog har den endnu en smuk Handel paa Amsterdam og Lybek, og især paa østersøiske Steder, men meest paa Norge og Kiøbenhavn, og imellem Provinzterne og Smaalandene sønder paa. Thi da Byen har en skøn og beqvem Havn, og mange gode Skibe af Krejerter, Hukkerter, Galliother og Jagter, saa handle Kiøbmændene med Landets Produkter, som de kiøbe af Proprietairer, Præster og Bønder i omliggende Egn, af Rug, Byg, Havre, Erter, Boghvedegryn, Fedevahre, Flesk, Smør, Ost, samt Hornqvæg, som indkiøbes deels til Holland, deels til Slagterne i Kiøbenhavn, og udskibe disse Korn- og Fedevahre igien til Norge, hvorfra hiembringes med Byens egne Fartøier Jern, Kakelovne, Tørfisk, Tran, Sild, Tømmer, Bræder, etc. En Deel af Indvaanerne leve ogsaa af Agerdyrkning, Maltgiøren, Ølbrygning og borgerlige Haandværker, saavelsom Nogle ved den idelige ugentlige Transport med de saa kaldede Smakker. Thi ved Færgeløbet eller Smakkernes Gang imellem Aarhus og Kallundborg

befordres Overfarten fra Jylland til Siælland forbi Samsøe. Disse Smakker afgaae fra Aarhus to gange om Ugen, nemlig hver Tirsdag og Fredag om Morgenen Klokken 8, hvilke to Dage kaldes Børsdage. Disse overbringe Reisende, og især altid en Mængde af Heste og Qvæg, som opkøbes i Jylland. Efter det kongelige Reskript af 14. April 1747 er fastsat en vis Taxt for den største, mellemste og mindste Smakke, samt for Færgebaadene, baade om Vinteren og Sommeren; ligeledes en vis Taxt, hvorefter betales for en Karosse, Vogn, enkelt Person, Stude, Heste, Gods etc.; samme er dateret 1. Maji 1697. Ingen uden de saa kaldte Litsenbrødre eller dertil antagne Arbeidsfolk maae transportere de Reisendes Gods. Overfarten eller Færgeløbet imellem Aarhus og Kallundborg er tolv Mile over Vandet, hvilken Overfart ved føielig Vind ofte fuldendes i 9 Timer.

Byens Havn er nu meget sikker og beqvem, beliggende ved Munden af den igiennem Byen ud til Havet løbende Aae, og af den Aarsag kaldes samme Havn med det almindelige Navn, Mindet. Fra Mindebroen, som gaaer over samme Aae (hvorom allerede er forhen meldt Pag. 662) og ud efter i Havet, regnes Byens Kanal eller Havn, og bestaaer af to Arme, hvilke vedligeholdes med dobbelte Bolværker ind ad til Havnen; men fra den faste Landgrund af er Armene udbygte i Havet med Steenkar og Bolværker paa begge Sider, saa og for Enderne, af hvilke den ene Ende kaldes det nordre Mindehoved, og den anden Ende kaldes det søndre Mindehoved. Det nordre Mindehoved er længst udbyggt, og er Aar 1761 sat i ypperlig Stand, hvor, alle Fægesmakkerne kan ligge ved laveste Vande af otte Fods Dyb at skibe, uden at komme ind i Havnen, til de Reisendes Befordring. Det søndre Mindehoved er ei saa langt udbyggt i Havet.

En Deel af samme Side er bebyggt, og Beboerne vedligeholde Bolværkerne indtil Havens Kiøhalingsplads, fra hvilket Steds Begyndelse indtil Enden af det søndre Mindehoved Bolværkerne vedligeholdes af Havens Kassa, som aarlig indsamler 800 Rdlr. af Bolværks- og Kanalpenge, hvilke betales af hvert Fartøi efter deres Lasters Drægtighed, efter det kongelige Reskript af 9. Junii Aar 1745. Denne Havn er i sit Indløb 18 Alne breed, men længere op ad meget bredere. Dens Vedligeholdelse skeer af en Havnedirektion.

Indbyggerne have daglig skiøn Strandfisk, især af Hvillinger, Torsk, Makreel og Flyndre, saa og Giedder og Aborrer, som indføres fra den ferske Braband- eller Aabyesøe; desuden indføres daglig alle Slags Fisk fra Fiskere i den Landsbye

Skiering, beliggende en Miil fra Aarhus. Byen har en Deel Markjorder, bestaaende af tre Vange, nemlig Møllevangen, Skovvangen og Vorregaardsvangen, foruden Oldjorden, som Aar 1751 er indtagen til Sædeland, og er indeelt i to Vange. Paa Byens Fællede kan aarlig græsses henved 700 Høveder af Heste og Qvæg.

Til Byen hører Riisskov, beliggende strax norden for Byen, og er skienket til Byen af Dronning Margrethe; den bestaaer af lutter Riisege og Bøgetræer med stærk Underskov af Tiørne, Hessel, Elle etc., hvoraf aarlig hugges 500 Læs Giærsel til Indvaanernes Fornødenhed, men Træerne bruges til Havnens Reparation.

Udi den vestre Ende af Byen ligger Aarhusmølle, som i ældgamle Tider har tilhørt Kongen og Kronen, og Aar 1293 kaldtes Kongens Mølle i Aarhus, men er i Kong Friderik den Tredies Tid bortsolgt til privat Eiendom; den er en meget smuk Bygning, staaer for Mølleskyld af Vandmaleværket 31 Tdr. 7 Skpr.; dens Beboere hører til vor Fruekirke i Aarhus; dog henhører ikke Møllen under Byens Jurisdiktion, men under Haslevherredsting; strax ved samme Mølle er Aar 1755 opført en anseelig stor Veirmølle med Sigteværk.

Her i Byen er Aar 1763 anlagt et Spinderie af Ulden- og Linnedgarn, hvortil er indrettet et Arbeidshuus. Udi Aarhus har i fordem Tid været et Myntested, hvor baade i Kong Svend Æstridsens Tid ere myntede Sølvbrakteater, saa og i Kong Kristian den Tredies Tid slaget Sølvmynt Aar 1535 og 1536; ligeledes har ogsaa i Aarhus været et Bogtrykkerie, anlagt mod Slutningen af det, femtende Aarhundrede, hvor der baade før og efter Reformationen ere trykte adskillige Bøger.

Foruden den ugentlige Torvedag, som holdes hver Løverdage, holdes her aarlig tre Markeder, nemlig St. Olsmarked den 29. Julii, og varer i 14 Dage med alle Slags Kram- og Haandværksfolksvare; det andet, kaldet St. Pedersmarked, holdes den 15. Febr.; og det tredie, kaldet Hvidrasesmarked, holdes den 19. Oktober.

Den ridende Post ankommer her til Byen om Tirsdagen og Fredagen, og samme Dage afgaaer den igien herfra.

I. Ningherred.

Ningherred grændser mod Østen til Kattegat; mod Vesten til Hielmsløvherred; mod Søndnen til Hadsherred; og mod Norden til Hasleherred, hvorfra det skilles ved den Aae, som løber igiennem

Aarhus ud i Havet. Paa dette Herreds Grund ligger den søndre Deel af Stiftets Hovedstad Aarhus. Ningherred er samlet med Hasleherred under eet Provstie; og er Sognepræsten ved vor Fruekirke i Aarhus Provst over begge disse Herreder. Dette Herred indbefatter tretten Kirkesogne, hvilke ere: 1) Vor Fruekirkesogn i Staden Aarhus, hvis Sognepræst altid er Provst i dette Herred; 2) Astrupsogn; 3) Tulstrupsogn; 4) Hvilstedsohn; 5) Bedersogn; 6) Mallingsogn; 7) Holmsogn; 8) Trandbiernsogn; 9) Morsletsogn; 10) Ormslevsogn; 11) Koldtsogn; 12) Vebyesogn; 13) Tisethsogn.

Vi merke nu hvert Kirkesogn i Særdeleshed, nemlig:

1) **Vor Fruekirkesogn** i Staden Aarhus; hvortil hører den søndre Deel af Aarhus, og Aarhusmølle. Sognepræsten til vor Fruekirke i Aarhus er altid Provst over Ningherred. (Om vor Fruekirke i Aarhus er forhen meldt Pag. 663).

2) **Astrupsogn** bestaaer af Astrupbye; Bøgskovbye; Dramelstrupbye; Løienkierbye; Astbye; Rasborggaard.

3) **Tulstrupsogn** er det ene Annex til Astrupkirke. Dertil hører: Pederstrupbye; Hinderupbye; Tulstrupbye; Østergaard, en Herregaard, hvis Hovedgaardstaxt er 24 Tdr. 1 Skp. 2 Fkr. 1 Alb., Bøndergods 206 Tdr., Tiender 22 Tdr. 2 Skpr. Paa Østergaardsmark har fordum staaet en Herregaard, kaldet Aalkiærgaard.

4) **Hvilstedsohn** er det andet Annex til Astrupkirke, men ligger i Hadsherred paa Aakiæramt, hvor det findes anført ved No. 17.

5) **Bedersogn**; hvortil hører: Bederbye; Fløistrupbye; Lillefuldenbye; Seldrupgaard.

6) **Mallingsogn** er Annexet til Bederkirke. Dertil hører: Ælkier; Pollebye; Pedholt; Fløistrup; Mallingsgaard; Snogdrup; Stornør; Lillenør; Aistrupbye; Sønderup; Skobling; Krækiær; Staarup; Vormstrup.

7) **Holmsogn**: Dertil hører: Holmbye; Skaadebye, hvorved ligger en skøn Skov; Skaademølle, beliggende tæt ved Havet, har tilforn været en Krud- og Papirmølle, men nu en Skindmølle, hvor Skind beredes.

8) **Trandbiergsogn** er Annexet til Holmkirke. Dertil hører: Østerbye; Biøstrup; Gundestrup; Slettebye; Borup; Jegstrup.

9) **Morsletsogn**; dertil hører Morsletbye, hvor der er et Hospital til ti fattige Koner, oprettet Aar 1684. Igiennem Byen løber den store Morsletaae, over hvilken er en Broe, kaldet Morsletbroe, som er giort Aar 1754. Storfulden; Hørritbye; Langballebye, hvor man seer Rudera af en Kirke eller et Kapel, hvoraf den Gaard som ligger næst ved samme Sted kaldes Kapelspræstegaard, og Stedets Beboer kaldes af Almuen Kapelspræst. Testrupbye; Opstrup, en eeneste Gaard; Skovmølle; Vilhelmsborg, en Herregaard og Baronie, oprettet Aar 1673 af Vilhelm de Marselis, som da fik Navn af Baron af Gyldenkrone. Paa dette Baronies Godser er Aar 1737 oprettede sex danske Skoler. Gaardens Hovedgaardstaxt er 81 Tdr. 5 Skpr. 2 Fkr. 2 Alb., Skovskyld 1 Td. 2 Skpr. 2 Fkr. 1 1/2 Alb., Baroniets privilegerede Bøndergods 100 Tdr., det kontribuerende Bøndergods er over 550 Tdr., Tiender 155 Tdr. 1 Skp. Baroniet har sit eget Birk. Denne Herregaard er i forrige Aarhundrede oprettet af en nedbrudt Bondebye, kaldet Skumstrup, hvis Marker og Jorder ere nu Hovmarker. Moesgaard, en Herregaard, som hører til Baroniet Vilhelmsborg; dens frie Hovedgaardstaxt er 18 Tdr. 3 Skpr. 2 Fkr. 1 Alb., Skovskyld 1 Td. 2 Fkr., Bøndergods over 300 Tdr. Hartkorn, Tiender 7 Tdr.

10) **Ormslevsogn**, hvis Kirke har et høit Taarn og Spiir, takt med Egespaaner. Dertil hører: Ormslevbye, hvori er oprettet et dansk Skolehuus Aar 1728. Paa den nordre Side af Byen er som en Vold af store Bakker, der kaldes Fruensbanker. Paa Marken ligge, adskillige store Høye, som kaldes Møgrehøylene; især er een mærkværdig, kaldet Bøgehøy, 40 Alne i Høiden, og 26 Alne oven paa i sin Omkreds, men neden til overmaade stor i Omkreds. I Byen er en Gaard, kaldet Buggesgaard, som i fordom Tid skal have været et Herresæde for den adelige Familie Bugge. Konstantinsborg, en Herregaard, som ligger overmaade behageligt strax ved den store fiskerige Brabandsø; den blev Aar 1709 oprettet til et Stamhuus. Udi fordom Tid har denne Gaards Navn været Stadsgaard, men Aar 1677 blev dens Navn forandret, og kaldet Konstantinsborg efter Baron Konstantin Marselis. Dens frie Hovedgaardstaxt er 27 Tdr. 3 Skpr. 1 Alb.,

Skovskyld en Td. 2 Skpr. 2 Fkr. 2 1/2 Alb., Bøndergods 660 Tdr. Hartkorn, desuden Tiender 177 Tdr. Aaboebye, som skal i fordom Tid have været en Herregaard, kaldet Aaboegaard. Kunnerupgaarde, ere fire smaa Gaarde, men skal i fordom Tid have været en Herregaard, kaldet Kunnerupgaard; nu tilhøre de alle fire Hospitalet i Aarhus. Af begge disse Herregaarde findes endnu Rudera paa Marken.

11) **Koldtsogn** er Annexet til Ormslevkirke. Dertil hører: Koldtbye; Katterup; Staterupbye. Strax ved samme Bye sees Rudera af Grave og Volde af den nedbrudte Herregaard Staterup, som tilligemed Byen har i fordom Tid været Kanikegods til Aarhuusdomkirke, men er siden solgt derfra. Byens Marker grændse til den store Brabandsøe. Hasselagergaarde; Ændslev; Bering; Lemming; Ædslev.

12) **Vibyesogn**, hvis Kirke har et anseeligt Taarn. Dertil hører: Vibye, som har en skøn Skov, hvis Mark, Høeskovmark kaldet, paa Engen overskylles om Vinteren af den store Brabandsøe, som ved den Leilighed gjør Engbunden meget frugtbar. Igiennem Vibye løber to Landeveie fra Aarhus, den ene til Skanderborg, og den anden til Horsens. Marselisborg, en Herregaard og Hovedsædet for Baroniet Marselisborg, beliggende overmaade deiligt og fornøieligt ved Søkanten, tæt ved Ladegaardsskoven strax uden for Staden Aarhus. Denne Herregaard er tilforn kaldet Haureballegaard, Hvoraf det hele Amt endnu bærer sit Navn; og var den før Reformationen iblandt de katholske Bishops i Aarhus deres tilhørende Stiftsgods, men blev efter Reformationen sekulariseret, og hiemfaldt til Kongen og Kronen, da den blev henlagt som en Ladegaard til Kongensgaard i Aarhus; men efter Souverainitæten blev den Aar 1661 solgt af Kong Friderik den Tredie til privat Eiendom. Derefter blev Haureballegaard og Gods Aar 1680 oprettet til et Baronie, og blev kaldet Baroniet Marselisborg, efter sin da værende Eier, Baron Konstantin Marselis. Baroniet har sit eget Birk; og holdes Birketinget hver Tirsdag i et Tinghuus tæt ved Gaarden. Dens frie Hovedgaardstaxt er 100 Tdr. 2 Skpr. 3 Fkr. 2 Alb., Skovskyld 1 Td. 2 Fkr., kontribuerende Bøndergods 712 Tdr., Baroniets privilegerede Bøndergods 100 Tdr., Tiender 30, Tdr. 2 Skpr.

13) **Tisetsogn** er Annexet til Vibyekirke. Dertil hører: Tisetbye; Ravnholtbye, hvortil er god Skov; Ingeslevbye; Tanderbye; Mustrup; Batterupbye; Soelbergbye, liggende paa Landeveien til Horsens ved den fiskerige Soelbergsøe, hvori fanges Giedder, Aborrer og Brasen. Tisetkirke ligger tilligemed Skolehuset paa Marken ved Landeveien til Horsens.

II. Haslev- eller Hasleherred.

Haslev- eller Hasleherred grændser mod Østen til Kattegat; mod Vesten til Framlevherred; mod Norden til Vesterlisbjerg- og Østerlisbjergherreder. Dette Herred er samlet med Ningherred under een Provst, som altid er Sognepræsten ved vor Fruekirke i Aarhus. Hasleherred indbefatter ni Kirkesogne, nemlig: 1) St. Klemens- eller Domkirkenssogn i Aarhus, hvis Sognepræst altid er tillige Stiftsprovst; 2) Aarslevsogn; 3) Tiilstsogn; 4) Brabandsogn; 5) Kastedsogn; 6) Haslesogn; 7) Skeibyesogn; 8) Liisbjergsogn; 9) Veilbyesogn. Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **St. Klemens- eller Domkirkenssogn** i Staden Aarhus; hvortil hører den nordlige Deel af samme Stad. Sognepræsten ved Domkirken er altid tillige Stiftsprovst; men Herredsprovsten er Sognepræsten ved vor Fruekirke sammesteds, som forhen er meldt.

2) **Aarslevsogn** bestaaer allene af Aarslevbye.

3) **Tiilstsogn** er Annexet til Aarslevkirke. Dertil hører: Tiilstbye; Brendstrupbye; Gieddingbye.

4) **Brabandsogn** bestaaer af Brabandbye; Truebye; Jyderupbye; Giellerupbye; Holmstrupgaard, en Herregaard, som nu er giort til en Ladegaard til Baroniet Marselisborg. Dette Sogn grændser til den store fiskerige Brabandsøe.

5) **Kastedsogn** er Annexet til Brabandkirke. Dertil hører: Kastedbye; Kierbyegaard, en Herregaard, hvis frie Hovedgaardstaxt er 25 Tdr. 3 Skpr. 3 Fkr., Bøndergods over 220 Tdr. Hartkorn, Tiender 12, Tdr. 2 Skpr.; Kolkegaard, en eensted Bondegaard.

6) **Hasle- eller Haslevsogn** bestaaer allene af Haslevbye.

7) **Skeibyesogn** er det ene Annex til Haslekirke, og bestaaer allene af Skeibye.

8) **Lisbiernsogn** er det andet Annex til Haslekirke, men ligger i Vesterlisbiernherred, hvor det findes anført ved No. 9.

9) **Veilbyesogn**; hvortil den øverste residerende Kapellan ved Domkirken i Aarhus altid er Sognepræst. Dette Sogn bestaaer af Veilbye allene.

10) **Lyngbyesogn** er Annexet til Borumsogn i Framlevherred paa Skanderborgamt. Dertil hører: Lyngbye; Lyngbyegaard, en Herregaard, hvis frie Hovedgaardstaxt er 39 Tdr. 6 Skpr. 1 Fkr. 1 1/2 Alb., Bøndergods 271 Tdr., Tiender 43 Tdr. 6 Skpr.

III. Vesterlisbiernherred.

Vesterlisbiernherred grændser mod Østen til Østerlisbiernherred; mod Vesten til Sabroe- og Framlevherreder; mod Sønden til Hasleherred; og mod Norden til Sabroeherred. Dette er kun et lidet Herred, og bestaaer af sex Kirkesogne, hvilke ere: 1) Grundførsogn; 2) Spørringsogn; 3) Trigesogn; 4) Ølstedsogn; 5) Søften- eller Zeuthensogn; og 6) Foelbyesogn. Provsten over Vesterlisbiernherred er tillige Provst over Sabroeherred i Skanderborgamt.

Vi merke nu hvert Kirkesogn især.

1) **Grundførsogn**; hvortil hører: Grundførbøye; Grundførmølle; Hinderupbøye; Haraldslund, en ukomplet, men dog tiendefrie Herregaard, hvis Navn har tilforn været Harildmark, og menes at have været i fordum Tid Kong Haralds Lystgaard; den ligger i en meget fornøielig. Dal, omringet med Aae, Eng og Skov paa høie Bakker; dens frie Hovedgaardstaxt er 5 Tdr. 4 Skpr. Hartkorn, Bøndergods 150 Tdr. 6 Skpr. 2 1/2 Alb., Mølleskyld 7 Tdr. 3 Skpr. 2 Fkr., Tiender 39 Tdr. 2 Skpr.

2) **Spødumsogn** er Annexet til Grundførkirke. Dertil hører Spøringbøye, hvorigennem Landeveien løber imellem Aarhus og Randers.

3) **Trigesogn** bestaaer af Trigeebøye, Herstbøye, og Panderupbøye. I Trigeskov findes en høi fiirkantet Plads med Grave omkring, kaldet Slottet, som menes at have i fordum Tid været en Herregaard, kaldet Østrup; ligeledes mange Kiempegrave, besatte med mange Stene, saasom: Møgelhøye, Tredsbølle, Biørnsbøye, Byehøye, Larbal!ehøye og Gildhøye.

4) **Ølstedsogn** er Annexet til Trige kirke. Dertil hører allene Ølstedbye, paa hvis Marker findes adskillige hedenske Begravelser og Offerhøye, især en Høy, Ravensberg kaldet.

5) **Søften- eller Zeuthensogn** bestaaer allene af Søftenbye.

6) **Folbyesogn** er Annexet til Søftenkirke, men ligger i Sabroherred udi Skanderborgamt, hvor det findes anført ved No. 9.

7) **Ælstedsohn** er Annexet til Skiødstrupkirke, beliggende i Østerlisbiergherred udi Kalløeamt. Dette Sogn bestaaer af Ælstedbye; Lystrupbye; Saastrup, en eensted Gaard.

8) **Ællevsogn** er Annexet til Hiortshøikirke, som ligger ligeledes i Østerlisbiergherred paa Kalløeamt. Dette Sogn bestaaer af Ælevbye allene.

9) **Lisbiergsohn** er det andet Annex til Haslekirke i Hasleherred. Dertil hører: Lisbiergbye, hvor Stiftets Hovedstad Aarhus skal allerførst være anlagt, (efter A. Hvitfelds Ord); men strax i det tolvte Aarhundrede er den flyttet derfra, og for Handelens og Sejladsens Skyld anlagt paa et mere beqvemt Sted tæt ved Søen, hvor den nu ligger. Terpbye; Møllerupgaard; Graamølle; Rødemølle; Nyemølle.

Efterfølgende Stiernholmsamt.

Kilde: Nicolay Jonge,
Kongeriget Danmarks chorografiske Beskrivelse.
Kiøbenhavn 1777
Johan Rudolph Thieles Bogtrykkerie og paa hans Forlag, boende i store
Helliggieststrædet No. 150

Side 659 – 674.